ე. თაყაიშვილი.

შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ.

(ცოლაქი ბოლმისაბეჭდი ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბიდან, № 1)

ტფილისი
სამკედრო საგინისტროს სტამბა
1919

დაიბეჭდა პროფესორთა საბჭოს განკარგულებით.

საბჭოს მდივანი ა. შ ა ნ ი ძ ე.

შენიშვნები

ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ

მ. თაყაიშვილისა.

საკითხი ახლანდელი ზარზმის ეკლესიის წარმოშობისა და საზოგადოდ ამ ეკლესიის გამო არსებულის ლიტერატურისა გადაშინჯვას თხოულობს[1]: ეხლა ჩვენ გვაქვს სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება[2], ანუ, უკეთ ვსთქვათ, ამ ცხოვრების გადამეტაფრასტებული რედაქცია, რომელიც მრავალ მხრით აშუქებს ზარზმის საკითხს.

I.

ორი უძველესი ხატის წარწერები.

ჯერ ჯერობით ჩვენ გვინდა შესწორება შევიტანოთ ჩვენ მიერ გარჩეულის ორი უძველესის ზარზმის ეკლესიის ხატის წარწერების კითხვაში. ორივე ხატი დაცულია შემოქმედში, გურიაში, ზარზმადვე წოდებულს ეკლესიაში, და გადმოტანილია მეთექვსმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში მესხეთის ზარზმიდან. ერთი არის თავი ხატი ფერისცვალებისა, რომლის სახელზედ აშენებული იყო ზარზმის ეკლესია, ხოლო მეორე — ღვთის მშობლის ხატი.

1. ფერისცვალების ხატი.

ცნობები ფერისცვალების ხატის შესახებ მოიპოვება თვით სერაპიონის ცხოვრებაში. სერაპიონი და მისი ძმა იოანე წარმოგზავნა მიქელ პარეხელმან კლარჯეთიდან სამცხეს მონასტრის ასაშენებლად და ისინი წარმოეშართნეს რაჲ, ოასა ეტყოოა ცსოოველი ს�ი ფერისცვალებასა ოანაქმენულ და სასოდ ყოველთა ქრისტიანეთა[3] (გვ. 8). როდესაც მოვიდენ იმ ადგილს, სადაც ეხლა ზარზმა არის, სამყალ წყაროსა და ბორცვსა მოიქმნეს ცალკეარი და დასვე-

---

[1]) ლიტერატურა ზარზმის გამო იხილე: Е. Такайшвили, Археологическія экскурсіи, разысканія и замѣтки, вып. I (отт. изъ XXXV вып. Сборника матеріаловъ... Кавказа), ტფილისი 1905.

[2]) მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, წიგნი II, ტფილისი 1909 (გვ. 1—46).

[3]) ფრჩხილებში ნაჩვენებია ყოველთვის მ. ჯანაშვილის გამოცემის გვერდები.

ჩეს ფერისცვალების ხატი (გვ. 9). აქ ემთხვია ამ ხატს იმ ადგილის მთავარი გიორგი ჩორჩანელი (გვ. 12). სამი წლის განმავლობაში აქ აღაშენეს პირველი ეკლესია და ადმართეს მას შინა ცხოველის მოფენელი ხატი ფერისცვალებისა (გვ. 26—27). ამ ხატს ემთხვია სიკვდილის წინ სერაპიონ ზარზმელი. ცხოვრებაში სწერია: და შეეშინეს წმიდასა ეროვნესსა და განმცხადებელსა ხატსა ქრისტეს კეფებისა (გვ. 35).

სერაპიონის შემდეგ ზარზმის წინამძღვრად იყო გიორგი, ხოლო გიორგის შემდეგ მიქელ. მიქელის დროს იწყეს ახალი ეკლესიის აშენება, მაგრამ ბის დროს ეკლესია აშენდა მხოლოდ სამკურეშდე და მიქელ მიიცვალა. მის მონაცვლედ დაიდგინა პავლე ეინმე სუეესი, კეცი წამებული ეოველისა მიერ ერისა. ამ პავლეს დროს გასრულდა ახალი ეკლესია: ამან ბერეულმა სრულყო ეკლესია და შეამკო ეოველითა სამკაულითა და ადმართეს მას შინა ხატი ფერისცვალებისა და ეკურასეს ეოველითა კურთხეითა მაშობასა შინა პავლესსა (გვ. 43).

ზარზმის ეკლესიის მამასახლისის პავლეს სახელი იკითხება ზარზმის ფერისცვალების ხატის წარწერაში და მით უეჭველი ხდება, რომ შემოქმედის ზარზმაში დაცულია ის ფერისცვალების ხატი, რომელზედაც საუბარია სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში. მაგრამ ეს კიდევ ცოტაა. სერაპიონის დროს ცხოვრობდა სახელგანთქმული გიორგი მაწყვერელი. გიორგი მაწყვერელი დაესწრო სერაპიონის დამარხვას; ბიოგრაფი დამარხვის გამო სწერს: სოლო მოვიდა ღმერთშემოსილი გიორგი მაწყვერელიცა ჯვარითა ეოველთა თანა მწყობრითა ეკლესიისითა (გვ. 35). ამ გიორგი მაწყვერელმა მიაწოდა სერაპიონის ბიოგრაფს, ბასილი ზარზმელს, უმთავრესი ცნობანი სერაპიონის შესახებ. ბასილი თვით ამბობს: ეოველნი ესე სასწაულნი და საქმენი, რომელნი იგი ბერეულ ეპისკოპოსობისა და უკუნისკნელ ესიდენეს, მოიმოსრეს ბერმან მან უეეუველმან, გიორგის ფიეეს მაწყვერელსა (გვ. 41). მეორე ადგილას ბიოგრაფი სწერს: სოლო მოგუნოხრა ესე (სერაპიონის ცხოვრება და სასწაულნი) არა თუ უჩინოთა ეოეთმე მიერ კაცთა, არაშედ ფრიად საჩინოთა და ბრწყინვალეთა,—ფიეეკეთ ფუფ გიორგის, ეპისკოპოსსა მაწყვერელსა, რომელი იგი ადმოსტენდა კეფისაგან მეარეულისა მმობელთაგან წარჩინებულთა და ღუთის მოშიმთა. სოლო ადიხარდა იგი გინოქმელსა მას ეელინთასა ობინსა (გვ. 27). ბასილი იყო ძმისწული სერაპიონისა და მოვიდა ზარზმაში სერაპიონის გადაცვალების შემდეგ. მან შექმნა ახ ლი ლარნაკი ქვისა, ჩაახვეწა შით ნაშთი სერაპიონისა და ისე დამარხა საჩინოსა მეთოსა ასდისა ეკლესიისა (გვ. 44). ამას შემდეგ ბასილი წინამძღვრად გაწესდა ზარზმაში. ცხოვრებაში სწერია: ამისსა შემდგომად ბასილი მოითხოვდა წინამძღურობასა, რომელმან იგი კეთილად ადუაწა ეუმ რაოდენმე ადგილი იგი ნამუშაკევი მამის ძმისა თვსისა (გვ. 44—48). წინამძღვარი ბასილი

მოხსენებულია ერთ წარწერაში ზარზმის ჩრდილოეთ კედელზედ[1], ხოლო გიორგი მაწყვერელი ჩვენის აზრით მოხსენებულია იმავე ფერისცვალების ხატის წარწერაში, რომელშიაც იხსენიება წინამძღვარი პავლე. ამათ გარდა წარწერებში მოხსენებულია მრავალი იმ დროის წარჩინებული პირი, რომელთა შესახებ ჩვენ სხვა წყაროებში ცნობები არა გვაქვს. თუ ამას დაუმატებთ, რომ წარწერა დათარიღებულია ქორონიკონით და ქორონიკონი ჩვეულებს 886 წელს, დავრწმუნდებით, რომ ჩვენთვის ამ ხატის წარწერას დიდი მნიშვნელობა აქვს. მეცხრე საუკუნიდან სხვა თარიღიანი წარწერა ხატისა ჩვენ ჯერ არ მოგვეპოება. გარდა ამისა სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში არავითარი ქრონოლოგიური ცნობა არ არის და ფერისცვალების ხატის თარიღი გვაძლევს საშვალებას დაახლოვებით განვმარტოთ დრო როგორც სერაპიონის ცხოვრებისა და მოღვაწეობისა, ისე მის მომდევარ წინამძღვართა. ესევე უნდა შეიქნეს ქვაკუთხედად ზარზმის თავი ეკლესიის დროს განსამარტებლად და სხვა. ეს იყო მიზეზი რომ ამ რამოდენიმე წლის წინეთ, როდესაც მე მეორედ ვინახულე შემოქმედი, წარწერის ნატეხები შევაკოწიწე და განსაკუთრებით გადმოვაღებიე ფოტოგრაფს კადუნეს. აღმოჩდნა, რომ წარწერას მხოლოდ ბოლოში აკლია რამოდენიმე ასო. ი' ეკვი თარიღის შესახებ, რომელიც მე სიფრთხილის გამო წინეთ გამოვთქვი[2], გაქრა. ხატის სხვა ნაწილებთან შედარებით წარწერა ბევრად უკეთ არის შენახული. ხოლო არსებული წინანდელი ფოტოგრაფიული სურათები ერმაკოვისა და როინიშვილისა სრულიად უვარგისია წარწერის აღსადგენად. ამ სურათებზე თარიღი არა სჩანს და ნაწილებიც წარწერისა დაშორებულია ერთმანეთზედ. სხვაფრივ ერმაკოვის მიერ გადმოღებული სურათი რიგიანია. თვით ხატი დიდია: სიმაღლე აქვს ორი არშინი, განი ერთი და მეოთხედი არშინი; შემოკედილია ოქროთი დაფერილის ვერცხლით, მაგრამ ძრიელ დაზიანებულია; იესო ქრისტეს სურათს თავი აღარა აქვს, ტანი კი სრულად არის დაცული; მოსე და ილიას ხატები სანახევროდ არის შენახული; ცოტა არის დარჩენილი მოწაფეების სახეებიდანაც ქვემოთ. წარწერები კი მათი დაცულია: **წ̄ი იაკობ, წ̄ჲ ივანე**. არშია კანდაკოვის აზრით მერმინდელი ნახელავია, მე-XII საუკუნისა, მაგრამ აქედანაც მცირეოდენი ნაწილია დარჩენილი. უფრო მთლიანად ზემო ნაწილია შენახული, მარჯვნივ არშია სრულიად დაკარგულია, მარცხნივ ნაწილია გადარჩენილი. სიუჟეტების წარწერებიდან იკითხება: **ფერისა ცვლე... ქ̄ე, წ̄ჲ ელია, წ̄ჲ მოსე, მქლ მთვრანგელოზი, ჯოჯოხეთის**

[1]) Арх. эксп., разыск. и зам., вып. I, стр. 16.

[2]) Арх. эксп. I, 68.

წარტყვნა, ი᾽ ქ᾽ე, დ᾽ი ღ᾽ა, ი᾽ე. ქვემო არშიაზედ წარწერა ამობერვილი ასომთავრულით არის შესრულებული, სიტყვები შემოკლებულად არის გადმოცემული, ქარაგმებით. ნიშნები არ უზის და სიტყვები ერთი მეორისაგან გაყოფილი არ არის. ქარაგმებად სწორი მოგძო ხაზებია ნახმარი. ყველა ეს თვისება უძველეს წარწერებს ემჩნევა ხოლმე. შინაარსის მიხედვით აქ ორი სხვა და სხვა წარწერაა, მაგრამ ხელი კი ერთგვარია და თუ ორივე ერთ დროს არ არის შესრულებული, დიდი ხანი მათ ყოველ შემთხვევაში არ უნდა ჰყოფდეს. პირველი ორი სტრიქონი წარწერისა [1]:

1. **ᲔᲥᲘᲜ ᲘᲡᲘᲜ ᲨᲐᲜᲔᲜ ᲙᲔᲠᲜᲘ ᲧᲔᲧ | ᲐᲠᲪᲔᲜ ᲐᲜᲔᲜ ᲚᲔᲜᲔᲜ ᲝᲠᲪᲘᲜ ᲤᲔᲜᲘ ᲧᲘᲚᲘᲡᲘᲜᲔ ᲜᲘᲜ ᲠᲚᲘ||**
2. **ᲐᲪᲘᲚᲘᲜᲔ ᲤᲘᲚᲘᲜᲔ ᲚᲘᲚᲘᲜᲔ ᲐᲪᲘᲚᲘᲜᲔ ᲡᲘ ᲐᲐᲜᲔᲚᲘᲚᲘᲚᲘᲜᲔ ᲡᲘᲚᲘᲜᲘᲜᲔ ᲡᲘᲚᲘᲚ ᲜᲘ ᲪᲘᲡ**

პირველ სტრიქონში **ესე** სიტყვის შემდეგ ცოტა ადგილია ამოტეხილი, როგორც ეს სურათზედაც მოჩანს კნოპკის ზემოთ [2]. არა ვგონებ, რომ აქ ასო აკლდეს. ვინაითგან ამდენი მანძილი სხვა სიტყვებს შორისაც არის დატოვებული. თუ მაინცდამაინც აქ ასო აკლია, ეს ასო უნდა იყოს ჩვენის აზრით **შ** და ეკუთვნოდეს შემდეგ სიტყვას. ამ სიტყვას ასოს მიუმატებლათ ჩვენ ვკითხულობთ **მწედა**, მიმატებით **შემწედა**. მნიშვნელობა ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივეა. ასო **ა** ამ სიტყვის ბოლოს პარაზიტულია, მეტია, მაგრამ ასეთი შემთხვევა ჩვენ სხვა წარწერებშიაც არა ერთხელ გვხდება. პირველი სტრიქონის ბოლოს უნდა აკლდეს ორი ასო **სა**. მეტის ადგილი ქვემო სტრიქონის მიხედვით არ არის. უფრო ძნელია გამოცნობა, რა ასო უნდა ყოფილიყო **ივს** სიტყვის შემდეგ. ნაშთის მიხედვით აქ უნდა იყოს **ა** და მაშინ ეს ასო დაბოლოვება იქნება **ივს** სიტყვისა და უნდა წავიკითხოთ **ივანესა**. ამ ხატზედ ეს სიტყვა სხვა შემთხვევაშიაც ვინით იწერება, მაგალითად წმიდა იაონე ნათლის მცემლის სახელი აქ იკითხება: **წ᾽Ა ᲘᲕᲐᲜᲔ** და არა **ᲘᲝᲐᲜᲔ**. მაგრამ შეიძლება აქ ანის მაგიერ პარი ყოფილიყოს. მაშინ ეს ასო უნდა ვაკუთნოთ შემდეგ სიტყვას **ტკი[სა]** და მთელი სიტყვა უნდა წავიკითხოთ **პეტრიკისა** ან **პატრიკისა**. პეტრიკი სახელია და ეს სახელი გვხდება იმავე ზარზმის ხატის წარწერაში მეთერთმეტე საუკუნისა, რომელშიაც მოხსენებულია ᲞᲔᲢᲠᲘᲙ ᲙᲐᲕᲙᲐᲡᲘᲫᲔ [3]. პატრიკი წოდებაა ბიზანტიური, მაგრამ აქ ჩვენის აზრით ამას ადგილი არა აქვს. ასე რომ თუ აქ თავში ასო **პ** აკლია, ეს სიტყვა

---

1) ქარაგმები აქ გადმოცემული და დაცული არ არის.

2) განზრახული იყო, ამ წერილს წარწერების ფოტოტიპები დართოდა, მაგრამ სამწუხაროდ ეს ვერ მოხერხდა ტექნიკურ დაბრკოლებათა გამო.

3) Арх. экск. I, გვ. 71.

უნდა ნიშნავდეს **პეტრიკისა**. თუ გაფუჭებული ასო **ა** არის და ეკუთვნის წინა ჯგუფს, მაშინ **ტკი**[სა] შეიძლება ნიშნიდეს **ტუკისა** ან **ტაკისა**. ტუკი არ შეგვხვედრია სახელად. მაგრამ გურიაში ლეხოურის საზოგადოებაში ერთ აკარის მთის კალთის სერს **ტაკიძის სერი** ჰქვია. თუ **ტაკიძე** გვარი იყო, ალბათ სახელიც ყოფილა **ტაკი**. ამ გვარად ამ უკანასკნელი სიტყვის აღდგენა დანამდვილებით შეუძლებელია, მაგრამ წინა სიტყვა კი ნიშნავს **ივანესა**, სულერთია ვიგულისხმებთ აქ **ა**-ნს არსებულად თუ გამოშვებულად; ჩვენს წარწერაში სხვა ადგილსაც გვხვდება ბოლო ასო გამოშვებული, მაგალითად მეორე სტრიქონის ბოლოს **იყო** სიტყვაში **ო** გამოშვებულია, წინა სიტყვაში (**ქრონიკონი**) **ი**-ნია გამოშვებული. უკანასკნელი მოვლენა აიხსნება იმ ჩვეულებით ეპიგრაფიკაში, რომ როდესაც სიტყვა ბოლოდება იმავე ასოთი, რომლითაც იწყება შემდეგი სიტყვა, ორჯერ ეს ასო არ იწერება და ის ერთი ასო წინა სიტყვასაც ეკუთვნის და შემდეგსაც. ასო **ქ** მეორე სტრიქონში ნიშნავს ამ შემთხვევაში **ქრისტეს მიერ**. ჯგუფი **მ̄სა** პირველ სტრიქონში ჩვენის აზრით ნიშნავს **მაწყუერელისა**, და არა **მამისა**, როგორც წინეთ ვკითხულობდით[1]. სხვა სიტყვები არ იწვევს სიძნელეს ქარაგმის გახსნაში და წარწერა უქარაგმოთ უნდა იკითხებოდეს ასე:

1. **სახელითა ღმრთისაჲთა შ̄ეიმოსა ხატი ესე მწედა** [(ანუ:) **შემწედა მაწყუერელისა გიორგისა, ოჯფალთა: ფარსმან ერისთავისა, ივანესა, პეტრიკი ისა**
2. **მირიანისა. ფერისა, სულასა, ერისა მათისა ქ(რისტეს მიერ) მამასახლისობასა პავლესსა, ქრონიკონი იყო რვ** (106+780=886).

პირველად მოხსენება წარწერაში **მაწყუერელისა გიორგისა** ჩვენთვის გასაგებია ეხლა. ვინაიდგან ვიცით, რომ გიორგი მაწყუერელმა იმ დროს არა თუ დაიპყრა საყდარი აწყურისა, არამედ კელავ იდგა განგებად სამცხისა, როდესაც შფოთი და სისხლის ღვრა ატყდა გიორგი ჩორჩანელის მემკვიდრეთა შორის, და შვიდის წლის განმავლობაში დაამშვიდა მთელი სამცხე (გვ. 41).

მეორე წარწერა წარმოდგენილია ასე[2]:

1. **ᲙᲐᲠᲘᲥ ᲘᲠᲘᲥ ᲐᲛᲐ ᲜᲔᲒᲝ ᲛᲐᲠᲘᲥᲘ ᲫᲘ ᲙᲬᲙᲚᲔᲚᲔᲥ ᲛᲘᲠᲔ ᲔᲫᲘᲚᲔᲝ ᲘᲠᲘᲥᲘᲐᲜ ᲡᲐᲔᲒᲝ ᲜᲘᲚᲔᲥ Ე**
2. **Ე ᲡᲘᲠᲘᲛᲘ ᲙᲝᲜᲘᲡ ᲝᲔᲜᲘ ᲛᲐᲜᲝ ᲔᲛᲝ, ᲥᲠᲘᲡᲢᲔᲚᲔᲡᲐ ᲡᲘᲛ ᲙᲝᲚᲔᲚᲔᲥ ᲘᲐᲚ ᲔᲜᲘᲚᲔᲥ**

ამ წარწერაში **ერთვ** სიტყვას არ უზის ბოლო ასო **ი**. ჯგუფში **ეთსა რბსი ა** განმეორებული არ არის. ვინაიდგან მეორე სიტყვა იწყება იმავე ასოთი, რომლითაც დაბოლოვებულია პირველი, ასე რომ ეს ასო ორივე სი-

[1]) Арх. экск., გვ. 67.

[2]) ქარაგმები გადმოცემული არ არის.

ტყვას ეკუთვნის, ამიტომ მე ვკითხულობ **ერისთავისა არაბაჲსი**. სახელი არაბაჲ ხშირად გვხდება ამ მხარეში და ზარზმის ფრესკების წარწერაშიაც, ხოლო **რაბი**, როგორც მე წინეთ ვკითხულობდი, სახელწოდებად ცნობილი არ არის. სხვა ნაკლულოვანი თუ დაკარგული ასოების აღდგენა აზრის მიხედვით სიძნელეს არ წარმოადგენს, და წარწერა უქარაგმოდ იქნება:

1. **ხახელითა ღმერთისაჲთა მე ზკადი ერისთავი, ძს სულკურთხეულისა ერისთავისა არაბაჲსი, ღირს ვიქმენ შემკობად პატიოსნისა აქმის ხატისა, შეივეჯრე სული და კორცნი ჩემნი, ხატო ფერისცვალებისაო, შეეწიე სულსა ჩემსა დღესა განკითხვისასა**

ამ რიგად ფერისცვალების ხატმა შეგვინახა ჩვენ უძველესი წარწერანი და უძველესი თარიღი ქართული ხატისა: თარიღი უჩვენებს 886 წელს. ამ დროს სერაპიონი აღარ იყო და მის შემდეგნი წინამძღვარნიც გიორგი და მიქელ გარდაცვალებულნი იყვნენ და მამასახლისად იყო პავლე, რომელმაც დაამთავრა აშენება მიქელის დროს დაწყებული ახალის ეკლესიისა ზარზმაში. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სერაპიონის და მის შემდეგ სამი წინამძღვრის მოღვაწეობა ზარზმაში ეკუთვნის მე-IX საუკუნეს: სერაპიონისა დაახლოებით პირველ ნახევარს, გიორგისა, მიქელისა და პავლესი მეორე ნახევარს. როგორც ცხოვრებიდან სჩანს, პავლეს შემდეგ წინამძღვრობა დაიპირა ძმისწულმა სერაპიონისამ ბასილმა, რომელმაც აღწერა სერაპიონის ცხოვრება.

ბ-ნი მ. ჯანაშვილი ბასილის წინამძღვარობას სერაპიონის შემდეგ უჩვენებს, ესე იგი ზარზმის მეორე წინამძღვრად თვლის (გვ. LI), მაგრამ ეს შეცდომაა. ცხოვრებაში მოთხრობილია თუ როგორ დაადგინა თვით სერაპიონმა წინამძღვრად თავის სიკვდილის წინ კაცი ჰეთაღი და სასოებითა ბრწყინვალე ხასელითა გიორგი და შეეკედრა ხამწყსო იგი თჳსი გიორგის (გვ. 34), გიორგის შემდეგ წინამძღვრად იყო მიქელი, რომლის შესახებ ცხოვრებაში სწერია: ხოლო ფითარცა წარკეღს წელნი ბრალვანი და წინამძღვარი გიორგი გარდაიცვალა, რომლისა მონაცვალედ დადგა მიქელ (გვ. 41—42). ამ მიქელის დროს დაიწყეს შენება ახალი ზარზმის ეკლესიისა, რომელიც დამთავრდა მიქელის მოადგილის პავლეს მამასახლისობაში (გვ. 43). პავლეს შემდეგ ცხოვრებაში მოხსენებულია წინამძღვრად მხოლოდ ბასილი, აღმწერელი სერაპიონის ცხოვრებისა. ეჭვს გარეშეა, პავლეს და ბასილს შუა რომ კიდევ ყოფილიყო წინამძღვარი, ამას ბიოგრაფი მოიხსენებდა. როდესაც ბასილი მივიდა ზარზმაში, პირველად ის შეუდგა სერაპიონის საფლავის განშვენებას. ცხოვრებაში ვკითხულობთ: ოჳთ დასწერეს ბასილი, რომელმან ცსორეჳსა ესე წმიდისა აღწერა და იტეკს, ფითარმედ მე ბასილი, ძმისწული წმიდისა

სერაპიონისა, უნარჩუენელი ეოველთა მოწესეთა. შემდგომად ესმა მიცვალებისა მისისათჳს მოციქულ ზედა ყმიდასა სამარესასა მისსა და ესმიდეს ეოველად ირწყინებულად და ანგელოზად ეოველიეი ნამუშაევი ესია და ეანგაშს და ეანეესარე, სოდო რაჟამს ეესიდეს საფლავი ესი ადგილსა ფარულსა... ელ ეეეე და შეეშესადე და ნაკი ქეესა და ადეადე საფლავსა ესესა და დაგესენიო ლარნაკსა ესა და ადეესართეო ეს ზედ ჯუარი საკელსა ზედ ყინაშორეედსა სახანსა ტ(ეოსა ესლესა ეკალესიასა (გვ. 43—44). აქედან ცხადია, ბასილი მისულა ზარზმაში და გაუმშვენებია საფლავი სერაპიონისი. როდესაც ახალი ეკლესია დამთავრებული ყოფილა. ხოლო ეს მოხდა პავლეს მამასახლისობაში. პავლე კი ჩვენს წარწერაში მამასახლისად იხსენება 886 წელს. მაშასადამე ბასილის მამასახლისობა უნდა ყოფილიყო 886 წლის შემდგომ, დაახლოვებით მე-IX საუკუნის დასასრულს და მე-X დასაწყისში. ამ დროს, ესე იგი მე-X საუკუნის დასაწყისში, უნდა დაეწერა ბასილს ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა. ცნობები მიუწოდებია მისთვის უმთავრესად გიორგი მაწყვეტელს, მაგრამ ძველი წარმოსადგენია, რომ გიორგი მაწყვეტელის ცხოვრება გადასცილებოდეს მე-IX საუკუნის დასასრულს და მეათის დასაწყისს. გიორგი 886 წელს მოხუცებული უნდა ყოფილიყო: გიორგი იყო უმცროსი თანამედროვე სერაპიონ ზარზმელისა. გიორგიმ სერაპიონი ნახა მიქელ პარეხელთან. როდესაც ზარზმის მცირე ეკლესიის აშენების შემდეგ მიქელმა სერაპიონი მიიპატიჟა მასთან პარეხში (გვ. 27). სერაპიონისავე ცხოვრებაში გიორგიმ დაიპყრო საყდარი აწყურის ეკლესიისა და გახდა გამვეველი სამცხისა და მრჩეველად ჰყავდა მას სერაპიონი. ცხოვრებაში ეკითხულობთ: ეოველთა ამათ სალეესა სიმრავლესათჳს შეეეეეწლა, ბერი და ენა დიდსაეე ოანა გიორგის მაწყვეტელსა იყო ნეკარიეა ესმა სერაპიონ (გვ. 41). გიორგი გახდა მაწყვეტელად ალბათ ეფრემ დიდის შემდეგ, რომელიც მოხსენებულია გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში (იხ. მარის გამოცემა, გვ. 80). გიორგი იყო აგრეთვე თანამედროვე სერაპიონის მომდევართ ზარზმის წინამძღვართა: გიორგისა, მიქელისა პავლესა და, როგორც ეტყობა, ბასილისაც. ამიტომ შეუძლებელია მას მეცხრე საუკუნის დამლევისა და მეათის დასაწყისის შემდეგ ეცოცხლა.

ივანე ჯავახიშვილის აზრით ბასილი ზარზმელს დაუმთავრებია სერაპიონის ცხოვრების აღწერა მეათე საუკუნის პირველი ნახევრის დამლევს, დაახლოვებით იმავე დროს, როდესაც გიორგი მერჩულს დაუმთავრებია გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების აღწერა. ივ. ჯავახიშვილი ასაბუთებს ამ აზრს შემდეგის მოსაზრებით: გიორგი მერჩული იმ პირია შორის, რომელთაც შეეძლო გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება აღეწერა, გიორგი მაწყვეტელსაც ასახელებს და რადგან მის მიერ დასახელებულნი პირნი გადაცილილ იყვნენ, მი-

ტომ შეუდგა მერჩული გრიგოლის ცხოვრების დაწერას. რომელიც დაასრულა კიდეც 951 წელს. მაშასადამე. განაგრძნობს ივ. ჯავახიშვილი, ამ დროს (951 წელს) გიორგი მაწყვერელი ცოცხალი აღარ ყოფილა. ბასილი ზარზმელს ამის გამო კარგა ხნით ადრე უნდა ჰქონდეს შეკრებილი ცნობები[1]. ჩვენი აზრითაც მერჩულის მიერ მოხსენებული გიორგი მაწყვერელი იგივე პიროა, რომელიც სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებიდან სჩანს. მაგრამ გიორგი მაწყვერელი მეცხრე საუკუნის დასასრულს ან მეათის დასაწყისში რომ გადაკვლილიყო. გიორგი მერჩულს მაშინაც შეეძლო ეთქვა, რომ გიორგი მაწყვერელს უფრო შეეფერებოდა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების აღწერაო, პირველად მიტომ, რომ გიორგი მაწყვერელი უმცროსი თანამედროვე იყო გრიგოლ ხანძთელისა. მეორედ მიტომ, რომ გიორგი მაწყვერელი აღიზარდა ოპიზის მონასტერში კლარჯეთში, სადაც ბრწყინავდა დაუღალავი ღვაწლი შატბერდის და ხანძთის მაშენებელისა. თვით ოპიზაც ათორმეტთა კლარჯეთის უდაბნოთა რიცხვში შედიოდა, რომელთა არქიმანდრიტი იყო გრიგოლ ხანძთელი. მესამედ მიტომ, რომ გიორგი მაწყვერელი გამოჩენილი პირი იყო, ისე როგორც სტეფანე მტბევარი და სხვები მერჩულის მიერ ჩამოთვლილნი და მერჩულის აზრით (რომელიც რასაკვირველია მისი თავდაბლობით არის გამოწვეული) მათ უფრო შეეფერობოდათ ისეთი დიდებული მოღვაწის ცხოვრების აღწერა, როგორც იყო გრიგოლ ხანძთელი.

ამიტომ ჩვენის აზრით, აქედან არა სჩანს, რომ სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება დაახლოვებით იმავე დროს იყოს დაწერილი, როდესაც გიორგი მერჩულს დაუმთავრებია გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების გამომკემელის მოსე ჯანაშვილის აზრით[2], სერაპიონს ზარზმის პირველი ეკლესიის შენება უნდა დაეწყო არჩილ მეფის ცხოვრებაში († 718). ამ აზრს ავტორი შემდეგზე ამყარებს: სერაპიონ ზარზმელი მიქელ პარეხელის მოწაფე იყო, ხოლო თვით მიქელი, სერაპიონის ცხოვრების თქმით, იყო ძოწაფე დიდასა ძიოდსი საკურველსა მოქმედისაჲ, რომელი ეთარცა მოიგო ეკლესიაჲ ბრწყინვალჱ ქუეყანასა ქართველისასა (გვ. 5). მოსე ჯანაშვილი ამ შიოში გულისხმობს შიო მღვიმელს ათთორმეტთა ასურელთა მამათაგანს, რომლის საქართველოში მოსვლას მიაწერენ მეექვსე საუკუნეს. მართლადა სხვა დიდი შიო, რომელიც ბრწყინვალჱ ქუეყანასა ქართველისასა, ჩვენ არ ვიცით. ამიტომ ძნელია თქმა, რომ ბასილი ზარზმელს აქ სხვა შიო ჰყავდეს სახეში. მეორეს მხრით შეუძლებელია იმის უარყოფა, რომ გრიგოლ ხანძთელის

[1]) ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები (გვ. 62).

[2]) ნ. ჯანაშვილი, ქართული ნწერლობა, წიგნი მეორე, გვ. LII.

ცხოვრებაში მოხსენებული მიქელ პარეხელი და სერაპიონის ცხოვრების მიქელ პარეხელი ერთი და იგივე პირი არ იყოს. ამას კი უარს ყოფს მ ო ს ე ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი (გვ. LV შნშ.). გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ვკითხულობთ: რაჟამს სასძოჲ იქმნა სასელოჲსა შადღეთა და სახარულოჲსა სულიერთა შჳიდოჲსაჲ, მასჟამსა მიძინაძორეთა სანძოჲ მოჳიდა დიდი შეუდგინონ შიქელ მაშაჲ, რომელი-ცა დაუმკჳდრა ბარეხთა. რამეთუ იყო იგი შეუოთარ ნეტარისა მამისა გრიგოლისა და ეძიებდა მარტოდ-ძეოჳეესა და ბოჲ თჳჲსა თჳსისა სამკჳდრებელი ერთთის ბარეხთა და განსრულებეთა ამის წმიდისაჲთა დაუმკჳდრა მათ შინა და კეთილად წარემართა სათნოებითა მამარი უფლისითა... ხოლო იყო ნეტარი მიქელ ქუეყანისა მჳმეთისაჲ სოფლისა ნორეოლისაჲ და მიძინაძორეს მონას�sin იქმნა. ხოლო ბარეხთა შინა მრავალთა წელიწადთა ცხოვნდა და ადა-რაჲ-ესრეულა შუნეე დაუმარხა: და აწ საფლავი მისი და დიდებულისა მაშისა ბასილისა, რომელიცა ფუძეეთაშად მისისა ბარეხთა მკჳდრ იყო, ერთჳენ ადრიან და კაცთა ეურნეესა მიეშადღებენ, რომელნი სარწმუნოებაი მიეკჳესნ ძოდა (გრ. ხანძთელის ცხოვრება, გვ. **ლზ-ლთ**). სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში ამავე პარეხის და მიქელის შესახებ სწერია: ადუშენა რაჲ წმიდაჲ და დიდი უდაბნო ოპიზსაჲ მონასტერსა მიერ, რომელთა ეწოდებოდა ამონა, ანდრია, ბეტერ და მაკარი, ხოლო ამისსა შემდგომად მოეკალ მუნით და ადგილნი უწყენითა სიდიმრთოჲთა მცირე ეტუეერი და შესაკრებელი მცირეთა ძმათა ადგილსა კალთანსა და უფალსაჲ კაცთაკენ, რომელსა ბარეხ უწოდიან. ხოლო ესე სიტყჳჲ მამათა მიერ მოეკალს ხუნდა, რამეთუ მ ი ქ ე ლ იყო ადმაშენებელი, სასწაულთა და ნიშთა მოქმედი მადლთა და დიდთაჲ, რომელი იყო მოწაფე დიდისა მ ი ო ჲ ს ა ს ა კ ა ნ ო ნ ი მ ი ქ ე ლ ი ს ა ჲ, რომელი ეთორცა მთაეში ეანთიადისა ბრწყინვალე ქუეყანასა ქართველისასა. ამ მიქელს დაემოწაფა სერაპიონ, რომელსა თანა ჰყვა ძმა მცირე ჰასაკითა. მ ი ქ ე ლ ს, სერაპიონის ცხოვრების თქმით, სხვა მოწაფენიც ჰყავდა ეთორცა ბ ა ს ი ლ ი და მ ა რ კ ე ლ ი ო ზ (გვ. ნ). მართალია, გრიგოლ ხანძთელისა და სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების ცნობათა შორის მცირეოდენი განსხვავება არის, მაგალითად ის, რომ სერაპიონის ცხოვრების თქმით მიქელი მოვიდა პარეხს ოპიზიდან, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ცნობით კი მიქელ მ ი ძ ი ნ ა ძ ო რ ო ს მ ო ნ ა ს ტ ი ნ ი ა ქ მ ნ ა, ხ ა ნ ძ თ ა ს მ ო ჳ ი დ ა ბ ო ე ი ო ლ ო ს თ ნ ა და მის განზრახვით დაემკვიდრა პ ა რ ე ხ თ ა. მაგრამ თანხმობა ცნობებისა უფრო ძლიერია, ვინაითგან ორივე ცხოვრების ცნობით პ ა რ ე ხ ი ს მ ა შ ე ნ ებელი მ ი ქ ე ლ ი ა. ამ მიქელს სხვათა შორის ჰყავს მოწაფე ბ ა ს ი ლ ი, და ყოველად შეუძლებელია დაუშვათ, რომ ორ სხვა და სხვა მ ი ქ ე ლ ს ერთი და იგივე მონასტერი აეშენებინოს. გ ი ო რ გ ი მ ე რ ჩ ულს, როგორც ხანძთის მოღვაწეს უფრო ნამდვილი ცნობები ექნებოდა მიქელ პარეხელზედ, ვიდრე ბა-

სილი ზარზმელს. რომელიც სხვისის სიტყვების მიხედვით სწერს, და თვითონ ამბობს: ესე სიტყვაჲ ძალითა შიერ შოყალს ჩუენდა. ცნობა, ვითომც მიქელ მრწაფე ყოფილიყოს შიოსი, რასაკვირველია, ანაქრონიზმია, მაგრამ ეს შეიძლება განზრახ იყოს მოყვანილი. რომ მით უფრო მაღლა იდგეს ავტორიტეტი მიქელასა.

ყველა ზემოთქმულის მიხედვით ჩვენ გვგონია, მოღვაწეობა სერაპიონისა ზარზმაში უკუთვნის მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარს, ხოლო მოღვაწეობა მის მომდევართა სამთა წინამძღვართა: გიორგისა, მიქელისა და პავლესი გრძელდება ამავე საუკუნის დასასრულამდე და შემდეგ იწყება მოღვაწეობა ბასილისი, რომელსაც სერაპიონის ცხოვრება უნდა დაეწეროს არა უგვიანეს მეათე საუკუნის პირველი მეოთხედისა.

ღვთისმშობლის ხატის წარწერა.

მეორე ხატი, რომლის წარწერის კითხვაში გვინდა შესწორება შევიტანოთ, არის ღვთისმშობლის ხატი ოქროსი, ჩჩვილედი, ნაქედი, საუცხოვო ხელობისა. სიმაღლე აქვს 17½. განი 14½ ვერშოკი. ღვთისმშობელი წელ ს ზევით არის წარმოდგენილი, სახე მისი და მაცხოვრისა წამლით დახატულია, ძლიერ ლამაზი, მაგრამ დროთა ვითარების გამო დაზიანებული, აშია ბრტყელი აქვს და ზედ გაქედით წარმოდგენილია ძლიერ ხეოვნურად თორმეტი საეფლო და სახარების სცენები, სულ 15 სურათი[1]. აშია და შარავანდედები ღვთისმშობლისა და ძისა შემკობილია 32 მოსხო ძვირფასი ქვით. ეზო ხატისა მოჩუქურთმებულია ვაზის მსგავსი ლამაზი ხლართულებით. შარავანდედების ზემოთ. მარჯვნივ, ლამაზი ასომთავრულით სწერია: **დედაჲ, ქ̅ე.** ქვემო აშიაზედ შუაში, სადაც წარმოდგენილია იოაკიმე უდაბნოში ანგელოზითურთ, აწერია ასომთავრულით სამ სტრიქონად:

ქ̅ე შ̅ე
დ̅დ
შ̅შ

ხატს და აშიებს შუა ოთხივე მხარეს უვლის ასომთავრული წარწერა ოშვიათის სილამაზისა. დ. ბაქრაძე ორჯერ შეეცადა ამ წარწერის წაკითხვას, მაგრამ ორივეჯერ მხოლოდ ზემო და ქვემო სტრიქონები გაარჩია და იგიც სანახევროდ. ბაქრაძე იძულებული იყო აღენიშნა სიძნელე და განზრახ დაბნელება აზრისა ზოგიერთი სიტყვის იშვიათი შემოკლების

1) აწერილობა ხატისა იხილე Кондаковъ и Бакрадзе, Опись памятникамъ древности, გვ. 121-122.

გამო[1], ამას გარდა ასოებიც სისწორით არ არის გადმოცემული მის შრომაში. ვერც მე შეეძელი წინეთ ამ წარწერის აღდგენა, თუმცა ზოგი რამ მაშინაც შეეასწორე[2]. სრულიად და უეჭველად წაკითხვას ამ წარწერისას ჩვენ არც ახლა ვკისრულობთ, მხოლოდ ეხლა უფრო მეტი შესწორება შეგვაქვს არსებულს კითხვაში, ხოლო სრული მისი აღდგენა მომავალს ეკუთვნის. ჩვენ გვწამს, რომ ყოველი წარწერა სხვების წასაკითხავად არის დაწერილი და ოდესმე წაუკითხავი და გაუგებარი არაფერი არ დარჩება. ზემო და ქვემო სტრიქონები წარწერისა ჩვეულებრივია. აქ ყოველ სიტყვას ორ-ორი წერტილი უზის და მათი წაკითხვა ძნელი არ არის, ხოლო ამ სტრიქონებს რამოდენიმე ასო აკლია, ამოტეხილია, მაგრამ აზრით მათი აღდგენა ადვილია. ჩვენ ასეთ აზრით მიმატებულს ასოებს ფრჩხილებში ვსვამთ.

მარჯვენა და მარცხენა სტრიქონებზე ჩამოგრძელებულია ზემოდან ქვეშოდ თითო-თითო ასო და არავითარი ნიშნები არ უზის, თუ სად თავდება ერთი შემოკლებით გადმოცემული სიტყვა და იწყება მეორე. ეს გარემოება და იშვიათი შემოკლება სიტყვებისა აძნელებს კითხვას. შემოკლებულ სიტყვებში საზოგადოდ მოყვანილია ასო, რომლითაც სიტყვა თავდება. აქ კი ყველა სტრიქონში, გარდა ზემო სტრიქონისა, არა თუ უკანასკნელი ერთი ასო აკლია, არამედ ხშირად ორიც. მაგალითად ბოლო სტრიქონში სიტყვა **სულისა** შემოკლებულია **სლი**-ს სახით, **ჩემისა—ჩის** სახით და სხვა. მარჯვენა კედრით სამ შემთხვევაში თითოს მაგიერ ორ-ორი ასო არის. ეს ხატიც ჩვენ კარგად გადმოღებული გვაქვს ფოტოგრაფიულად. მოგვყავს აქ წარწერა იმ რიგად, რა რიგადაც ხატზეა წარმოდგენილი (იხ. შემდეგი 116 გვერდი):

ამ წარწერაში პირველისა, მესამისა და მეოთხე სტრიქონის კითხვა ჩვენის აზრით ეჭვს არ იწვევს. არ შეიძლება ესევე ითქვას მეორე სტრიქონის შესახებ. რომ აქაც **ლლკთ**. რომელიც გამეორებულია მეოთხე სტრიქონში, უნდა წავიკითხოთ **ლაკლაკთა**, არც ამაში გვაქვს ეჭვი, ამას შემდეგ რომ ვკითხულობთ **ერისთავთ ერისთავსა მირიანს**, ესეც საკუშმარიტოდ მიგვაჩნია. ხოლო საეჭვოა დაწყობა შემდეგი სიტყვებისა. ჩვენ ვკითხულობთ **ძეთა ხურციკისთა**, მაგრამ შეიძლება **ძთა** წინა სიტყვას მიუმატოთ და გამოვა: **და სურციკისძეთა: ხურციკს, მირიანს** და სხვა. საეგებიოა ეგრეთვე წაკითხვა **სასანს**. ასოები **სს** შეიძლება გავყოთ. ერთი მივაკუთნოთ წინა ჯგუფს **მრნს** (=**მირიანს**) და მეორე შემდეგ ასოს (**ნ**) და გამოვა **სნ**(=**სუმიონს**). შემდეგი

[1]) Бакрадзе, Арх. пут., გვ. 137-138; Кондаковъ и Бакрадзе, Опись, გვ. 121-122.

[2]) Е. Такайшвили, Арх. экск. I, გვ. 76.

ორი ასო ქდ შეიძლება ნიშნავდეს ქურდიან. ეს სახელი ცნობილია სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებიდანაც (გვ. 39). დაგვრჩა ჯგუფი ხჭ, რომლის მნიშვნელობა ჩვენთვის გამოურკვეველია. მაგრამ შესაძლოა მთელი ჯგუფი ქდხჭ ერთ სახელს შეიცავდეს. ამრიგად ჯერჯერობით ერთი ნაწილი მარჯვენა მხარის წარწერისა ჩვენთვის გამოურკველი რჩება და იქნება ზოგიეოთმა ახალმა მასალამ მოგვცეს საშვალება ამის გამოცნობისა.

ᲑᲝᲚᲘᲡᲘᲡ ᲐᲠᲥᲘᲡ ᲒᲐᲛᲝᲠᲬᲣᲚᲘ ᲬᲘᲜᲐᲜᲓᲔᲑᲘᲡ ᲥᲕᲔᲨᲘ

ᲣᲥᲐᲠᲐᲒᲛᲝᲓ ᲓᲐ ᲨᲔᲣᲛᲝᲙᲚᲔᲑᲚᲐᲓ ᲬᲐᲠᲬᲔᲠᲐ ᲣᲜᲓᲐ ᲘᲙᲘᲗᲮᲔᲑᲝᲓᲔᲡ:

1. ᲬᲛᲘᲓᲐᲝ ᲓᲔᲓᲝᲤᲐᲚᲝ. ᲛᲔᲝᲮ ᲔᲣᲐᲪ ᲬᲘᲜᲐᲨᲔ ᲫᲘᲡᲘᲐ ᲨᲔᲜᲘᲡᲐ
ᲓᲐ ᲦᲛᲠᲗᲘᲡᲐ ᲩᲣᲔᲜᲘᲡᲐ ᲧᲝᲕᲔᲚ-
ᲗᲐ ᲚᲐᲙᲚᲐᲙᲗᲐ: ᲔᲠᲘᲡᲗᲐᲕᲗ ᲔᲠᲘᲡᲗᲐᲕᲡᲐ ᲛᲘᲠᲘᲐᲜᲡ ᲓᲐ ᲮᲣᲠ-
ᲪᲘᲙᲡ, ᲫᲔᲗᲐ ᲮᲣᲠᲪᲘᲙᲘᲡᲗᲐ: ᲛᲘᲠᲘᲐᲜᲡ, ᲡᲐᲡᲐᲜᲡ, (ᲐᲜᲣ
ᲡᲙᲛᲘᲜᲡ), ᲥᲣᲠᲓᲘᲐᲡ (?), ᲮᲭ-Ს (?). ᲛᲔ ᲒᲚᲐᲮᲐ-
ᲙᲛᲐᲜ ᲔᲞᲠᲐᲥᲡᲘᲐ, ᲓᲔᲓᲐᲛᲐᲜ ᲮᲣᲠᲪᲘᲙᲘᲡᲐ ᲓᲐ ᲛᲘᲠᲘᲐᲜᲘᲡᲐᲛᲐᲜ,
ᲨᲔᲕᲙᲐᲖᲛ-
4. ᲘᲔ ᲮᲐᲢᲘ ᲔᲮᲔ ᲡᲐᲚᲝᲪᲕᲔᲚᲐᲓ ᲧᲝᲕᲔᲚᲗᲐ ᲚᲐᲙᲚᲐᲙᲗᲐ, ᲡᲐ-
ᲙᲡᲔᲜᲔᲑᲔᲚᲐᲓ ᲡᲣᲚᲘᲡᲐ ᲩᲔᲛᲘᲡᲐ.

ᲘᲡᲘ ᲜᲘᲜᲒᲘᲜᲒᲘᲡ ᲕᲘᲜᲘ ᲜᲔᲚᲙᲘ ᲔᲚᲘᲜᲔᲚᲘᲜᲒᲘᲡ ᲜᲘᲜᲘ ᲘᲜᲘ

ყველა ამ წარწერაში ჩამოთვლილნი პირნი ლაკლაკისძენი არიან. სერაპიონის ცხოვრებიდან ჩვენ ვიცით, რომ გიორგი ჩორჩანელის დაჲ ლატავრი, რომელსა უკანასკნელ თუკალ ეწოდა (გვ. 40)., იყო ცოლი დადასაჲ მსაურისა მარიანისი, ძისა ბეშქენ ბაჭლაუნდისა ოთანესაჲ[1] (გვ. 39). ამათ ჰყავდა შვილები: სულა, ბეშქენ და ლაკლაკი და ერთი ქალიც, რომლის სახელი არ არის მოხსენებული (გვ. 40). გიორგი ჩორჩანელმა თავისი მამული, ეკლესიანი და მონაგები თავის დას გადასცა და მის შვილებს საკუთრებად დაუმტკიცა (გვ. 40). ამან გამოიწვია შფოთი და არეულობა სამცხეში: ძოკლ დაკლაკ ლისი ძე ოჯსი (გვ. 40). არეულობა გაგრძელდა სამს წელს. მეოთხე წელს მღვდელ-მოძღუარმან გიორგი შუარტყელემ დაიპყრა საყდარი აწყურისა... და კელო ილეკ ბანგებაჲ სამცხისა, დაიწყესრა ეოველი სპირძანებული ოჯსი... და დაიპყრა ეოველი მამული და ეკლესიანი ჲირველთა მაო მეშოოეოანი (გვ. 41).

თუ ეს შესანიშნავი ხატი იმავე საუკუნეშია მოქედილი, რომელსაც ეკუთვნის ფერისცვალების ხატის წარწერა, რაც ჩვენთვის ჯერ დამტკიცებული არ არის, მაშინ წარწერაში მოხსენებულ ლაკლაკია შთამომავლობა ასეთი იქნება:

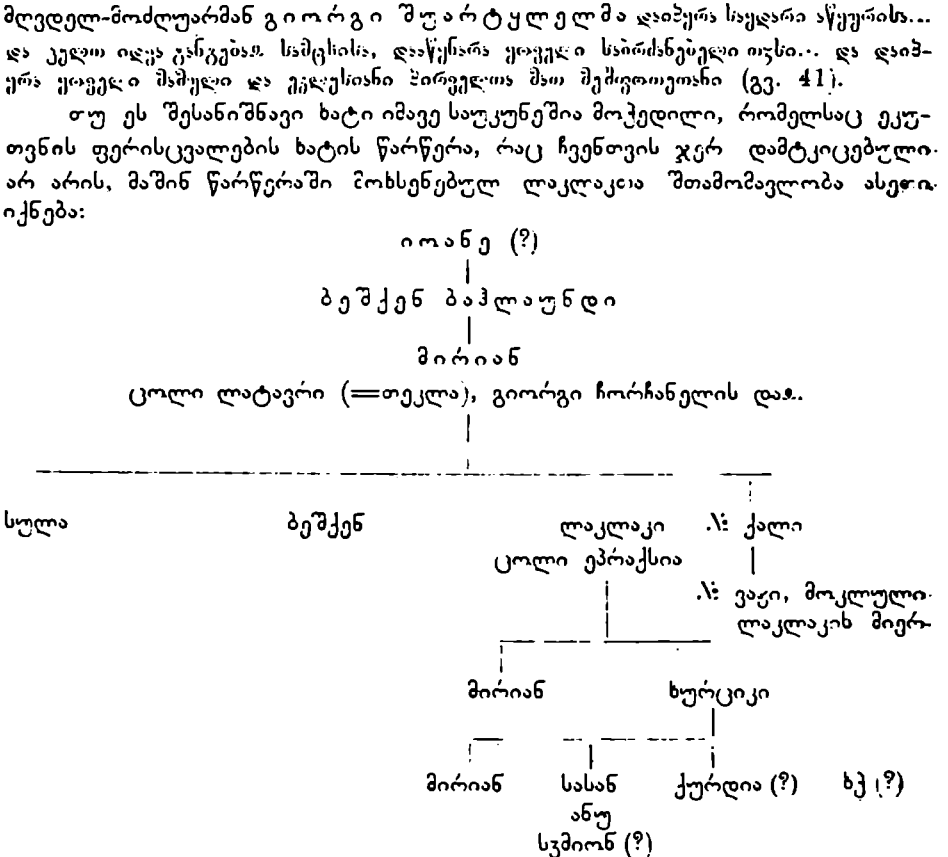

[1]) ჩვენ გვგონია, ამ სიტყვის წინ უნდა აკლდეს სიტყვა ძისა და ბეშქენ ბაჭლაუნდი უნდა იყოს ოთანეს ძე.

ამათ გარდა ლიტერატურაში ცნობილია კიდევ ივანე ლაკლაკი, რომლის შვილს ერისთავს ფარსმანს სამწერობელნი გაუკეთებია და ზარზმის ეკლესიისათვის შეუწირავს [1]; ცნობილია აგრეთვე ათონის აღაპებში მიქელ ლაკლაკაძ [2]. ერთი ვილაც ლაკლაკის ძე იხსენიება კიდევ თბილისის მონასტრის სვინაქსრის წარწერაში არა უგვიანეს მე-XIV საუკუნისა [3].

II.

ეკუტერი-სასაფლაო სერაპიონ ზარზმელისა.

ვინც ზარზმაში ყოფილა, მას თვალში ეცემოდა უწინარეს ყოველთა პატარა ეკუტერი, მიშენებული თავ ეკლესიაზედ აღმოსავლეთის მხრით. მნიშვნელოვნად ეს ეკუტერი არა სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს, ვინაითგან ცოტა არ იყოს ჩრდილავს მშვენიერს მთლიანს სახეს აღმოსავლეთის ფასადისას. ქართულ ძველ ეკლესია-მონასტრებს ეკუტერები უმეტეს შემთხვევაში მერმე აქვს მიშენებული და ხშირად ესენი ამახინჯებენ პირველყოფილს ლამაზ სახეს ძეგლებისას. ეკუტერების გამრავლება გამოწვეული იყო ერთის მხრით ესთეტიკური გემოვნების დაცემით და მეორეს მხრით პრაქტიკულის საჭიროებით: როდესაც ბერები გამრავლდებოდენ მონასტერში, მათ აღარ ჰყოფნიდათ ერთი ტაძარი და იჩენდენ ახალ სამწირველოს ძველს ტაძარზედ ეკუტერების მიშენებით. აგრეთვე მეფეები და მთავრები თავის სამარხავად აშენებდენ ცალკე ეკუტერებს და აუესებდენ აქ სამწირველოს. ამ მიშენებით იჩრდილებოდა და ფუჭდებოდა ხშირად კარები, სარკმლები. საუცხოო ქანდაკებანი და ჩუქურთმები. მერმინდელი ეკუტერები უელის ეკლესია-მონასტრებს დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით, ხოლო აღმოსავლეთით მიშენება ეკუტერისა იშვიათი მოვლენაა. ზარზმაში კი ეკუტერი აღმოსავლეთით არის, ხოლო სამხრეთის შტო ზარზმის ეკლესიისა ტაძრის მთელს სიგძეზედ თანაბრადროვეა ეკლესიისა და მერმე მიშენებული არ არის. თუმცა შიგნით და გარეთაც ეტყობა შემდეგ დროში გადაკეთება. რაც შეეხება აღმოსავლეთის ეკუტერს, ჩვენ წინეთ გვეგონა, რომ ეს მერმე იყო მიშენებული. მაგრამ ეს ასე არ არის და ეხლა ვრწმუნდებით, რომ ეკუტერს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონია და არა თუ უგვიანესია თავ ეკლესიაზედ, არამედ შეიძლება წინეთაც იყოს აშენებული.

[1]) Е. Такайшвили, Арх. эвск. I, გვ.

[2]) ათონის ივერიის მონასტრის 1071 წ. ხელნაწერი,-გამოკეთა საეკლესიო მუზეუმმა, გვ. 250.

[3]) Brosset, Chronique Géorgienne, გვ. 117.

ეს ეკუტერი იმავე მშკენიერის თლილის ქვით არის შეძერწილი, როგორც თავი ეკლესია. სიგრძე აქვს 8 არშინი და 11 ვერშოკი, განი 5 არშინი და $13^1/_2$ ვერშოკი და ისეა ნიშენებული ეკლესიაზე, რომ მისი ჩრდილოეთის კედელი სულ ჰფარავს სალაროს სარკმელს. ეს განცალკევებული სამწირველოა თავის საკუთარის საკურთხეველით. საძირკველი ეკლესიისა ამაღლებულია, 1 არშინ $2^1/_2$ ვერშოკით და შესდგება ოთხი საფეხურისაგან ანუ ოთხი ქვისაგან, რომელთაგანაც სამი ოთხკუთხედია, ხოლო მეოთხე მომრგვალებული. კარი აქვს სამხრეთით შემკობილი ჩუქურთმებით. სამხრეთის მხრ[illegible] აქვს აგრეთვე გრეხილი, ძლიერ გამობერვილი კედლიდან, 13 ვერშოკ[illegible] ანუ მაღლეზედ მიწიდან. შიგნით მორგვალო თაღი აქვს ნახევარ სვეტებზ[illegible] ბილასტრებზე დამყარებული. სისქე კედლისა არის 1 არშინი და 2 [illegible]ოკი[illegible] ბელისა.

ეს ეკუტერი ჩვენის აზრით არის განსასვენებელი სერაპიონ [illegible] ერაპიონის. რომ ეს არის მისი სასაფლაო, ამის დასამტკიცებელი საბუთები [illegible] ცხოვრებაში საკმაოდ მოიპოვება. ცხოვრების თქმით, როდესა[illegible]

[illegible]ცვალა სერაპიონი, გვამი მისი შემურეს და დადვეს სოფლავს, რომელი [illegible]ოკ[illegible] შეემზადა [illegible]ამ საფლავი სეშის აღმოსავლეთ საკურთხეველისა (გვ. 35). აქედან ცხადია, [illegible] და ეკუტერიც სერაპიონისი შემზადებული ყოფილა აღმოსავლით ეკლეს[illegible]ია[illegible] [illegible]ბთ: მოიყვა [illegible]ამ მხარეს ერის აშენებული. მეორე ადგილს ეკითხ[illegible] [illegible]ესებულსა მას სოფლავსა, დდე მაცვალებისა მისისა და დაადვა წმიდა იგი ჰირველ[illegible] [illegible]ოსებით სარკუშელსა (გვ. რომელი ოვი ეშენა აღმოსავლით საკურთხეველსა და [illegible]სასაფლაოც ამის ქვემოთ, 37). დიახ, ამ მხრით ეკლესიას სარკმელი აქვს [illegible] დამართებით, იქნება. ეს იყო ჯერ მაშინ, რო[illegible] ზარზმაში ძველი ეკლესია იყო სერაპიონის მიერ აშენებული. მაგრამ უ.დეგ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მიქელის დროს დაიწყეს ახალი ეკ[illegible]ესიის აშენება და დაამთავრეს პავლეს მამასახლისობაში. ამის შემდეგ ბ[illegible]ლი ზარზმელი შეუდგა სერაპიონის სასაფლაოს განშვენებას. თვით ბ[illegible]ლი მოგვითხრობს: რაჟამს ეახლე[illegible] [illegible]ოველი ადგილსა ფარულსა, რომელ[illegible] [illegible]ოველნი უძღურნი მიიღებდეს დღითი დღეულსა კურნებასა... [illegible] [illegible]ესა[illegible] [illegible]ესა[illegible] [illegible]ესა[

ეკუტერი ზარზმის ეკლესიისა. ეს მართლა რომ ს ა ჩ ი ნ ო ა, ვინაითგან მაშინვე თვალში გეცემათ, როდესაც შეხვალთ გალავანში აღმოსავლეთის მხრიდან. ეტყობა, ძველი ეკლესიის ყოფნის დროს აქ ეკუტერი არ ყოფილა, სერაპიონი გარეთ ყოფილა დამარხული ა ღ მ ო ს ა ვ ა ლ ი თ ს ა კ უ რ თ ხ ე ვ ე ლ ს ა დ ა მ ა რ თ ე ბ ი თ ს ა რ კ უ მ ე ლ ს ა (გვ. 37). მაგრამ ადგილი ყურადღებას არ იპყრობდა, არავის თვალში არ ეცემოდა და ამიტომაც ეძახის მას ბასილი [illegible] ადგილს და რათა ეს ადგილი გამოეჩინა, ააშენა ამ სასაფლაოზედ [illegible]ელი. მაგრამ ეს პირდაპირ ცხოვრებიდან არა სჩანს, ამიტომ შესაძლოა ეკ[illegible]ი სერაპიონის სასაფლაოზედ აეშენებინოთ მათ, რომელთაც ახალი ეკლ[illegible] ააშენეს, და ბასილს მარტო ქვის ლარნაკის შემზადება და მასზე ჯვარის [illegible]ოთვა ეკუთვნოდეს. ხოლო ეგ სულერთია ჩვენი მიზნისათვის. ასეა თუ ისე, [illegible]ც არსებული აღმოსავლეთის ეკუტერი ზარზმის ეკლესიისა, ეს ს ა ჩ ი ნ ო [illegible] ჯ ა მისი, არის სასაფლაო სერაპიონ ზარზმელისა. გათხრის საშუალებით [illegible]ლება გამოჩენა იმ ქვის ლარნაკისა, რომელშიაც ბასილი ზარზმელს ჩაუ[illegible]ებია ნაშთი სერაპიონისა.

III.

სურათი-ფრესკა სერაპიონისა.

როდესაც მე 190[illegible]ელს ზაფხულში ეკლესიის განახლების დროს ზარზმაში ვიყავი და სხვათა [illegible]ის ფრესკების წარწერებს ვარჩევდი, დასავლეთის კედელზედ ჩრდილოეთ[illegible] მხარისა შევნიშნე სურათი ბერისა, რომელსაც აცვია ლურჯი მოსასხამი, მი[illegible] ქვემოთ მუქი სტიხარი სარტყლით. წარწერა ამისა ცოტა შეგბღალული [illegible]ლ, მაგრამ ადვილად ირჩეოდა **წ ჯ ს რ ა ზ რ ლ ი**. მაშინ რასაკვირველია მე [illegible]ერ ვიცოდი, თუ ზარზმას თავის წმიდანი ჰყავდა: ცხოვრება სერაპიონისი ი[illegible]ბროს ცნობილი არ ყოფილა. მსოფლიო წმიდანთა შორის ვერ ვიპოვე სახელ[illegible] რომელიც ამ ქარაგმას მიუდგებოდა. მე მეგონა ჩემი გარჩევა ასოებისა სწო[illegible]ი არ იყო და სიფრთხილის გამო მე ეს წარწერა ვერ მოვიყვანე ჩემს სტატიაში, და მხოლოდ შევნიშნე: сохранившаяся надпись не поддается разбору[1]. ეხლა კი ეკვი აღარა მაქვს, რომ ჩვენ ამ დარჩენილს ასოებში უნდა ამოვიკითხოთ: **წმიდაჯ სერაპიონ ზარზმელი**. მე ძლიერ კარგათ მახსოვს, მხატვარ ს ლ ა ვ ც ე ვ ს ვთხოვე, ამ წარწერისთვის ხელი არ ეხლოთ, არც მოეშალათ, რაც გაეცხოველებიათ ფერადებით. ამიტომ ვიმედოვნებ, ეს წარწერა დარჩენილი იქნება სერაპიონის

[1]) Арх. экск. I, зд. 46.

ფრესკაზედ. ამ გვარად ზარზმაში დაცულია არა თუ სასაფლაო, არამედ თვით ფრესკაც—სურათი სერაპიონ ზარზმელისა.

IV

რომელ დროს ეკუთვნის ეხლანდელი ზარზმის ეკლესია.

ეხლანდელი ზარზმის თავი ეკლესიის აშენების დროს განმარტების შესახებ ლიტერატურაში სხვა და სხვა აზრი არსებობს. ბროსეს აზრით ზარზმა აშენებულია მეთერთმეტე საუკუნეში ბაგრატ IV დროს. გრაფინია უვაროვისა მეთორმეტე საუკუნის დასასრულს და მეცამეტის დასაწყისს აკუთნებს დამთავრებას ეკლესიისას. დ. ბაქრაძე აწერდა ბაგრატ III დროს. მე წინეთ გამოვთქვი ის აზრი, რომ ზარზმა აშენებულია მეთერთმეტე საუკუნეზე ადრე და უნდა ეკუთვნოდეს მეათე საუკუნეს[1]. 1917 წ. იყვნენ ზარზმაში ადიუნკტი კავკასიის არქეოლოგიური ინსტიტუტისა დ. გარდეევი და ხარკოვის უნივერსიტეტში ხელოვნების კათედრასთან საპროფესოროდ დატოვებული ს. ტარანუშენკო. როგორც მათის წინასწარი ანგარიშიდან სჩანს. ისინი აკუთნებენ ზარზმის ეკლესიის აშენებას მე-XIII—XIV საუკუნეს[2]. სერაპიონის ცხოვრებიდან ეხლა ჩვენ ვიცით, რომ პირველი ეკლესია აშენდა ზარზმაში სერაპიონის დროს, ესე იგი მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარში. სერაპიონს იქ კი არ სურდა ეკლესიის აშენება. არამედ უფრო მაღალს მთაზედ, რომელიც ზარზმის აღმოსავლეთით არის. ცხოვრებაში ვკითხულობთ: წმიდასა მას ეკლესიასა, რასა ბორცუსა მას ზედა უმაღლესსა ადგუნა ეკლესიასა (გვ. 24—25), მაგრამ მისმა ძმამ იოანემ და სხვებმა არ დაანებეს და უთხრეს: ნუ წმიდაო შამაო, ადგილსა ამას, რაშეუ მაღალ და ცივ არს და ძმანი ესე შიმუ[illegible]ლ და ბლასაკ (გვ. 25). საქმის გადაჭრა სასწაულს მიანდეს: ადგესნეს ორნა კანდელნი სწორითა ზეითითა და დადგეს ადგილთა მაო ცალობისათა. დილას გამოჩნდა, სერაპიონის კანდელი დავსებული იყო, ხოლო მისი ძმის იოანესი ბრწყინავდა უიდრე ჟამ სამსრაშდე (გვ. 25). იწყეს შენება ეკლესიისა იმ ადგილს, რომელიც იოანემ გამოარჩია. ქვა მდინარიდან მოჰქონდათ, ვინაითგან იმ ადგილის ქვები, სადაც ეკლესია შენდებოდა, ტყისგან იყო დაფარული. ბოლოს გიორგი ჩორჩანელმა ურჩია, ეკლესიის ასაშენებლად მოეხმარათ მიწისძვრისაგან დანგრეულის სხვა ეკლესიის ქვები ადგილისაგან, რომელსა უმწეოა ეწოდებოდა (გვ. 26) და 12 მილიონით შორავდა ზარზმას. დაიწყეს იქიდან

[1]) Арх. эксп. I, გვ. 12—15 და შემდეგი.

[2]) Кавказскій Историко-Археологическій Институтъ за 1917 г., გვ. 8 (Отчетъ о дѣятельности Рос. Академіи наукъ за 1917 г.)

ბოზიდვა ქვისა. ეს ეკლესია თლილის ქვისაგან ყოფილიყო ნაშენი და იქიდან მოტანილ ქვებს ახმარდენ კუთხეთა და კამარათა. სხვა ნაწილი ეტყობა რიყის ქვიდან ყოფილა ნაშენი. ზედა მდგომელად ეკლესიის შენებისა იყო ის გარბანელი. ოდესღაც სერაპიონს უწინამძღვრა და ზარზმის არე-მარე ანახვა. სამ წელიწადს გაათავეს შენება ეკლესიისა. ააშენეს სენაკებიც. გამრავლდა მონაზვნები, სერაპიონმა მისცა მათ კანონი საეკლესიისა. ეს ეკლესია, როგორც ეტყობა, პატარა ყოფილა და უბრალოც. სერაპიონმა ჯერ კიდევ ამ ეკლესიის დაწყებამდის იწინასწარმეტყველა: შემდგომად შცირედისა ადგილსა ამას ადუშენიან საყდარი ფრიად შუენიერი-ო (გვ. 25). გადაიცვალა სერაპიონი და, როგორც დავინახეთ ზემოთ, დაიმარხა ადმოსავლეთ ამ ეკლესიის საკურთხეველსა და დამარხეთ სარკუმელსა. ახალი ეკლესიის შენება დაიწყო ზარზმაში მესამე წინამძღვრის მიქელის დროს, რომლის შესახებ ცხოვრებაში სწერია: ამას მაქელისსა აქეს ეკლესია იგი წინადასწარ გამოსასყიდი წმიდისა მიერ თუს იესისა ოთხსა, ლაესა ხუთმეტისა (გვ. 42) ხუროთ მოძღვრად მიქელმა მოიწვია ბრძანებითა უფალთაადთა ხელოვნებით განთქმული კაცი ქუეყანისაგან ბერძენთასა, ადგილისაგან სუფეთ ოდენელისა და მის თანაშემწედ დაადგინეს გალატოზი შუარტყელელი, მაშასადამე ქართველი, და ცხოვრების თქმით, ესე ორნივე იყუნეს მოძღუარ და მოსწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა. აქედან ცხადად სჩანს, რომ ზარზმაში დაუწყიათ დიდი და მშვენიერი ეკლესიის აგება და ამისათვის საბერძნეთიდან გამოუწვევიათ ხუროთ მოძღვარი. მცირე და უბრალო სიონური ეკლესიის აგებისათვის ეს მათ არ დასჭირდებოდათ, როგორც არ დასჭირვებიათ ეს პირველი ეკლესიის აშენების დროს, რომლის ხუროთ მოძღუარ და ზედა მდგომელ საქმისა იყო ადგილობრივი კაცი გარბანელი და ორნი ადგილობრივივე ძმანი (გვ. 26). სერაპიონის გადაცვალების შემდეგ ერთი ვინმე ძარღუს სოფლის კაცი ბერად აღეკვეცა ზარზმაში, წინააღმდეგ თავის ნათესავებისა და თავის ქონება ფულად ქცეული, რომელიც იყო ოქროსაგან ოდენისა და წმიდისა, სასაოა ჰირფელთა ძეეფოვდოა..., რიცხეთ... დრაჯანი სამასი სუთითურთ (გვ. 42), მოართვა ევლოგიად, შესაწირავად. სერაპიონს და მანდილში გამოხვეული ჩადვა მის სასაფლაოში. როგორც სჩანს ეს ბიზანტიური ფული ყოფილა, რომელიც მეცხრე საუკუნეში საქართველოში გავრცელებული იყო და რომელზედაც ხშირია ბიზანტიის მეფეთა სურათები. ეს ფული ამოიღეს დიდის ლოცვა-ვედრების შემდეგ და დაიწყეს ახალი ეკლესიის შენება, ევლოგიის მომტანი ბერი უფეს კანმგეფედ... ორა თუ ბალაბანოსა, ორამედ ძმათაცა იკონომოსობად, ერწმენა (გვ. 42—43). მაგრამ როდესაც ადაშენა ეკლესია შტოთურთ ვიდრე სარკუმელთამდის, დაილია ძარღუას სოფლის ბერის ოქრო. ამ ადგილას მაშინ კედელში

ჩასვეს ქანდაკება ამ ბერისა და ამ ქანდაკებას დააწერეს: აქა დაადგა საფასე ჩემი, სადა ესერა შეგიმარე ჯარ და მიეჯროთავს ჯვარი ქრისტესი (გვ. 43). ამის შემდეგაც განაგრძეს შენება, რაშეუე სახედ მდინარის, შემოსდიოდეს საკმარნი (გვ. 43). როცა ეკლესია გასრულდა სარკეშელამდე. მაშინ გაშოხეტეს ოთხ მაქელნი ორთა მათ ოთხ კედელთაზა. ზედ სარკეშელსა ადმოსავლეთისასა (გვ. 43). მაგრამ მიქელის დროს ეკლესიის აშენება მოასწრეს მხოლოდ კედრე სამკუ-ურამდე და განსრულდა შენება ეკლესიისა შემდეგის მამასახლისის პავლეს დროს, რომელმაც შეამკო ეკლესია ყოველითა სამკეულითა და ადმოაოეს მას შინა სალი ფერისცვალებისა, რომელიც, როგორც დავინახეთ, მოპეედილია. პავლეს მამასახლისობაში 886 წელს.

ეტყობა სერაპიონის მიერ აშენებული ეკლესია დაუნგრევიათ და იმავე ადგილს აუშენებიათ ახალი ეკლესია იმ წესით, რომ საპარხი სერაპიონისი დარჩენილიყო თავის ადგილზე ადმოსავლეთ ეკლესიისა და დამოეაბეთ სარკეშელსა ახალს საჩინო შეოში ამ ახალის ეკლესიისა.

ეხლა საკითხავია, არსებული ზარზმის ეკლესია ის ეკლესია არის, რომელიც მიქელის დროს დაუწყიათ და პავლეს დროს დაუმთავრებიათ, თუ სხვა? ეს საკითხი, რასაკვირველია, ძნელი გადასაწყვეტია მაგრამ ერთი რამ შეიძლება გადაკრით ვთქვათ: იმ სახით, რა სახითაც მიქელ-პავლეს დროს ყოფილა აშენებული ეკლესია, ჩვენამდის არ მოღწეულა: ეს მტკიცდება იმით, რომ არც აღმოსავლეთის კედელზე და არც სხვა არსებულის ეკლესიის კედელზედ არ მოიპოება ევლოგიის მომტანის ბერის ქანდაკება და არც ის წარწერა ამ ქანდაკებისა, რომელიც ზემოთ მოვიხსენიეთ. არ არის აგრეთვე აღმოსავლეთის სარკმელის ზემოთ ქანდაკებანი მიქელ წინაშეძღვრისა და ორთა მათ გალატოზთა, რომელზედაც მოგვითხრობს ცხოვრება სერაპიონისა. შეორეს მხრით დაკარგეა ქანდაკებათა და წარწერათა შემდეგ დროში გადაკეთებისა თუ შეკეთების დროს ჩვეულებრივია ჩვენი ეკლესიებისთვის. მაგალითად, მარტვილის მონასტრის კედლებიდან გაქრა მრავალი ქანდაკება და წარწერები, რომელნიც დიუბუა დე მონპერეს და მარი ბროსეს დროს ამშვენებდენ ამ ეკლესიის კედლებს. ნიკორწმინდის ეკლესიას არ შერჩენია ზოგიერთი წარწერა და ქანდაკება, რომლებიც იმავე მეცნიერების დროს იყო. ამგვარი მაგალითები ჩვენ ბევრი გვაქვს და ამის მიხედვით ვერ დავასკვნით, რომ ეკლესია ძირიანად უფრო ახალ დროს იყოს შენებული. ჩვენ გვაქვს საბუთები შენობათა გადაკეთებისა ზარზმაში მეთერთმეტე საუკუნეში. 1045 წელს ფარსმან ხუციძის და სერაპიონ მაწყვერელის ხუციძისავე დროს ზარზმის სამრეკლო გადააკეთეს იოანე მახარებელის ეკლესიად. ეს სამრეკლო რომ ძველად არის აშენებული, ამას მოწმობს

მაზედ მიშენებული ეკუტერი ივანეს მიერ სულას ძისა მეათე საუკუნის დასასრულს.

თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ აღმოსავლეთის ფასადი გადაკეთებული სამრეკლოსი სრულიად იმავე სტილის არის და ყოველი მისი შემკობილება განმეორება არის ეკლესიის შემკობილებისა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ძველი ეკლესია ზარზმისა, მიქელის და პავლეს დროს აშენებული, განუახლებიათ ანუ გადაუკეთებიათ მეთერთმეტე საუკუნეში ბაგრატ IV დროს. სწორედ ასეთი მაგალითი გვაქვს ჩვენ იშხანშიაც, სადაც ქართველების მიერ პირველად მეცხრე საუკუნეში გადაკეთებული ეკლესია შეუძერწიათ ბაგრატ IV დროს მშვენიერი თლილის ქვით და შეუმკვიათ საუცხოოდ ჩუქურთმებით. რომ ეხლანდელი ზარზმის ეკლესია მე-XIV საუკუნეში იყოს აშენებული, მაშასადამე ათაბეგის დროს, უთუოდ აქ ჩვენ ვნახავდით მათ სურათებს ეკლესიის გეგმით ხელში, როგორც ამას საფარაში ვხედავთ. არა, მათ დროს ეკლესია აშენებული კი არ არის, არამედ მოხატულია. ათაბეგები აქ სამხრეთის კედელზედ წარმოდგენილნი არიან, მაგრამ ყველა უგეგმოდ. გეგმა არც მეფე ბაგრატს აქვს ხელში, რომელიც ჩრდილოეთ კედელზეა წარმოდგენილი და მას ჩვენ ეკლესიის აშენებას ვერ მივაწერთ, სულ ერთია ბაგრატ მეოთხეა ეს ბაგრატი, თუ იმერეთის მეფე ბაგრატ I ან სხვა.